

**TARİXİN FƏLSƏFƏSİNİN FƏLSƏFİ İDRAKIN
ÖZÜNƏMƏXSUS ELM SAHƏSİ KİMİ FORMALAŞMASI
MƏSƏLƏSİNƏ DAİR**

Rövşən Hacıyev

dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi
E-mail: vinodelrovshan1@rambler.ru

Xülasə. Məqalədə tarixin fəlsəfəsinin sosiohumanitar elm sahəsi kimi formalaşması məsələsi hərtərəfli şəkildə araşdırılmışdır. Bu istiqamətdə həm Qədim dövrdə, həm Orta əsrlərdə, həm də Yeni dövrdə tarix elminin məzmunu ilə bağlı fikirlər nəzərdən keçirilmişdir. Xüsusən Avropa Maarifçilik dövrünün mütəfəkkirlərinin baxışları əhatəli şəkildə təhlil edilmişdir. Nəticədə, tarixin fəlsəfəsinin hansı səbəbdən məhz Maarifçilik dövründə meydana gəlməsi məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir. Məqalə bu səpgili məsələlərin araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

Açar sözlər: tarixin fəlsəfəsi, tarixi proses, Maarifçilik dövrü, ümumbəşəri zəka, vahid bəşəriyyət

**ON THE ISSUE OF THE FORMATION OF THE PHILOSOPHY OF HISTORY AS A
INIMITABLE SCIENTIFIC FIELD OF PHILOSOPHICAL COGNITION**

Rovshan Hacıyev

PhD, assoc.professor Leading researcher of the
Institute of Philosophy and Sociology of ANAS
E-mail: vinodelrovshan1@rambler.ru

Abstract. The article conducts a thorough study on the formation of the philosophy of history as a special socio-humanitarian discipline. In this direction, ideas related to the content of historical science in the period of antiquity, the Middle Ages and the New Age were considered. In particular, the views of the thinkers of the European Enlightenment are analyzed comprehensively. In the process of research, the main reasons for the emergence of the philosophy of history as a socio-humanitarian science in the Enlightenment are clarified. In this context, other related issues are considered in the article.

Key words: philosophy of history, historical process, Age of Enlightenment, universal intelligence, unified humanity

К ВОПРОСУ ФОРМИРОВАНИЯ ФИЛОСОФИИ ИСТОРИИ КАК ОСОБОЙ ОБЛАСТИ ФИЛОСОФСКОГО ПОЗНАНИЯ

Ровшан Гаджиев

PhD, доцент, ведущий научный сотрудник
Института философии и социологии НАНА

Аннотация. В статье ведется основательное исследование вопроса формирования философии истории как особой социогуманитарной дисциплины. В этом направлении были рассмотрены идеи, связанные с содержанием исторической науки в период античности, средневековья и Нового времени. В частности, всесторонне проанализированы взгляды мыслителей европейского Просвещения. В процессе исследования выясняются основные причины появления философии истории как социогуманитарной науки в эпоху Просвещения. В этом контексте в статье рассматриваются и другие сопутствующие вопросы. **Ключевые слова:** философия истории, исторический процесс, эпоха Просвещения, общечеловеческий разум, единое человечество

Giriş

Məlum olduğu kimi, fəlsəfi idrakın predmet dairəsi çox genişdir. Buraya ontoloji, qnoseoloji və digər çətin anlaşılan problemləri ilə səciyyələnən tədqiqat sahələri daxildir. Digər tərəfdən, fəlsəfi idrakın məzmununa daxil olan komponentlər özü özlüyündə olduqca mürəkkəbdir. Fəlsəfi idrakın hər bir tədqiqat sahəsi həm də insan həyatı və onun yaratdığı müxtəlif sosiomədəni sistemlərin [sosiomədəni sistemlər barədə daha ətraflı bax: 1] fəaliyyəti və inkişafı baxımından böyük (nəzəri və praktiki) əhəmiyyət daşıyır. Bütün sadalanan keyfiyyətlərlə yanaşı, fəlsəfi idrakın hər bir tədqiqat obyektinə həm də özünəməxsusluğu ilə səciyyələnir. Yuxarıda söylənilən fikirlər prizmasından tarixin fəlsəfəsi fəlsəfi idrakın həm həlli baxımından çətin, həm də məzmunu etibarlı ilə mürəkkəb, əhəmiyyətli və özünəməxsus tədqiqat sahəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Tarixin fəlsəfəsinin sosiohumanitar elm sahəsi kimi formalaşması məsələsi. Fəlsəfənin müxtəlif və fundamental bölmələrindən (ontologiya, qnoseologiya, etika və digər) fərqli olaraq (onların bəzilərinin meydana gəlməsi fəlsəfənin yaranması dövrü ilə üst-üstə düşür və bu baxımdan ən azı 2500 illik müddəti əhatə edir), tarixin fəlsəfəsinin xüsusi humanitar elm sahəsi kimi ortaya çıxması yaxın 250 ildə

mümkün olmuşdür. İlk baxışdan bu təəccüb də doğura bilər, çünki hamıya yaxşı məlumdur ki, tarix elminin meydana gəlməsi fəlsəfənin yaranması ilə təqribən eyni dövrə, yəni e.ə. I minilliyin ortalarına təsadüf edir. Lakin tarix elminin məzmunu ilə tarixin fəlsəfi arasında kifayət qədər fərqli özünəməxsus əhəmiyyətli cəhətlər vardır ki, məhz onların mövcudluğu bu iki sosiohumanitar sahənin zaman baxımından təşəkkül tapmasında fərqli mənzərəni ortaya çıxarır. Bu fərqli mənzərənin başa düşülməsi sayəsində “tarixin fəlsəfəsi” anlayışının yaranması səbəblərinə və məzmununa aydınlıq gətirmək mümkün olur. Aydındır ki, bu kontekstdə tarixin fəlsəfəsinin predmetini və onun tarixən formalaşması məsələlərini nəzərdən keçirmək tələb olunur.

Mütəxəssislərin bildirdiyinə görə, “tarixin fəlsəfəsi” anlayışını ilk dəfə elmi dövriyyəyə böyük fransız maarifçisi F.Volter daxil etmişdir [5, s.5]. Volter hesab etmişdir ki, tarixçi keçmişdə baş verən hadisələri sadəcə təsvir etməklə, onları xronoloji ardıcılıqla ifadə etməklə kifayətlənməməlidir. Bununla yanaşı, tarixi proses fəlsəfi baxımdan həm də analiz olunmalıdır, yəni tarixçi fəlsəfi refleksiyadan irəli gələrək tarixi hadisənin hansı səbəbdən və nə üçün baş verməsinə aydınlıq gətirməyi ba-

carmalıdır. Bununla yanaşı onu da bildirmək lazımdır ki, “tarixin fəlsəfəsi” anlayışını elmi dövriyyəyə Volter daxil etsə də, onun məzmununa ilk dəfə aydınlıq gətirən tanınmış alman maarifçisi Y.Q.Herder olmuşdur [7, s.5]. Bu kontekstdə sual yaranır – söhbət hansı tarixdən gedir və ya hansı tarixi keçmişin (yəni xalqın, dövlətin və ya bəşəriyyətin keçmişini) analiz edilməsi və ona aydınlıq gətirilməsi nəzərdə tutulur? Herder “Bəşər tarixinin fəlsəfəsinə dair ideyalar” əsərində [2] ilk dəfə olaraq vahid bəşəriyyətin inkişaf tarixini öyrənmək ideyası ilə çıxış etmiş və bununla da tarixin fəlsəfəsinin tədqiqat obyektini müəyyənləşdirmişdir. Ondan sonra gələn bütün filosof və alimlər “tarixin fəlsəfəsi” anlayışı kimi məhz vahid götürülmüş bəşər tarixinin və ya başqa cür ifadə etsək, ümumdünyəvi tarixi prosesin fəlsəfi analizini başa düşmüşlər. Bu barədə sosial fəlsəfə üzrə tanınmış mütəxəssis, professor İ.A.Qobozovun fikirləri yerində səslənir: “Tarixin fəlsəfəsi nə xalqların və dövlətlərin tarixini öyrənən elm deyil, nə də ümumdünya tarixi və ya universal tarix deyildir... Sonuncu elm sahəsi bəşəriyyətin tarixini öyrənsə də, tarixi prosesə vahid fəlsəfi prizmadan yanaşmır, sadəcə ümumdünyəvi tarixi ayrı-ayrı sosial orqanizmlərin inkişaf dinamikası kimi tədqiq edir” [3, s. 28-29]. Qeyd olunmalıdır ki, bu günə qədər bir sıra alimlər tarixin fəlsəfəsi adı altında xalqın və ya dövlətin inkişafının fəlsəfi analizini aparmağa cəhd etməkdədirlər. Halbuki, yuxarıda ayırd etdiyimiz kimi, “tarixin fəlsəfəsi” anlayışı mahiyyəti və məzmunu etibarilə yalnız vahid götürülmüş bəşər tarixinin fəlsəfi analizini həyata keçirən elm sahəsi kimi qəbul olunur [əlavə olaraq bax: 10, s. 4-6]. Yuxarıdakı fikirləri əsas götürərək, tarixin fəlsəfəsinin tədqiqat obyektini və məzmununu professor İ.Qobozovun ifadəsi ilə aşağıdakı kimi vermək olar: “Tarixin fəlsəfəsi insan cəmiyyətinin inkişafının immanent məntiqini, tarixi prosesin bütövlüyü və müxtəlifliyini, sosial determinizm və sosial tərəqqi problemlərini tədqiq edir. O, tarixi keçmişin nəzəri rekonstruksiyasını verir, tarixi faktların və hadisələrin həqiqiliyini müəyyən edir” [3, s. 27-28].

“Tarixin fəlsəfəsi” anlayışının məzmununa və onun obyektinə aydınlıq gətirdikdən son-

ra hansı səbəbdən bu məfhumun məhz Yeni Dövr fəlsəfəsində, daha konkret desək, XVIII əsr Avropa Maarifçilik dövründə meydana gəlməsi [4, s. 4] və məhz vahid bəşər tarixinin fəlsəfi analizinin həyata keçirilməsi məsələlərinə nəzər yetirmək lazım gəlir. Bunun üçün isə öncə tarixin bir sosiohumanitar elm sahəsi kimi meydana gəlməsi məsələsinə qısa da olsa diqqət göstərmək və bu əsasda onun formalaşması dinamikasının araşdırılmasına ehtiyac yaranır.

R.Kollinqvud məlum əsərində bildirir ki, tarixin bir elm sahəsi kimi meydana gəlməsi qədim yunan mütəfəkkirləri Herodot və Fukididin adları ilə bağlı olmuşdur [5, s. 29-32]. Həmin əsərində Kollinqvud maraqlı bir faktı ortaya çıxarır ki, ilk sivilizasiyalar dövründə, yəni 6-4-cü minilliklər bundan əvvəl yaşamış insanlar öz tarixləri barədə deyil, əslində allahların istəkləri haqqında fikirlər söyləmişlər, yəni ictimai həyatda baş vermiş hadisələri bu zəmində təsvir etməyə çalışmış və bu əsasda səlnamələr tərtib etməyə müvəffəq olmuşlar. İlk sivilizasiya dövrünün insanları üçün müasir insanlara xas olan tərzdə, təfərrüatları ilə, konkret faktlara əsaslanan keçmiş zaman deyil, mifik zaman təfəkkürü, yəni hadisələrin nə vaxtsa baş verməsi təsəvvürləri xarakterik olmuşdur. O dövrün insanları bir qayda olaraq yaxın keçmişdə və indiki zamanda baş verən hadisələri, yəni allahların istəyindən irəli gələn olayları qələmə almağa çalışmış və bu istiqamətdə tanrıların yerdəki nümayəndələri olan padşahlar barədə səlnamələr tərtib etməyə çalışmışlar. Yaradılan bu səlnamələr insan fəaliyyətindən deyil, faktiki olaraq, teokratiyadan söhbət açmışdır [5, s. 16-19]. Məlum olduğu kimi, mütəxəssislər tarix elmini insanlar tərəfindən keçmişdə törədilən, həyata keçirilən hadisələrin müəyyən tarixi faktlar zəminində və tarixi metodların tətbiqi əsasında tədqiqini reallaşdıran bilik sahəsi kimi başa düşürlər. Məsələn, tanınmış alman alimi E.Bernheyim bildirmişdir ki, “... tarix – insanların bir sosial varlıq kimi keçmiş zamanlarda həyatlarında baş vermiş hadisələrin öyrənilməsi ilə məşğul olan elmdir” [10, s. 3]. Bu məlum həqiqətdən irəli gələn Kollinqvud da haqlı olaraq belə qənaətə gəlir ki, ilk sivilizasiyalar dövrü üçün “tarix” anlayışının işlədilməsi doğru deyil. Digər tərəfdən, yunan mütə-

fəkkirləri tarixi bir elm kimi ortaya çıxara bilsələr də, bu hələ tarixin fəlsəfəsinin meydana çıxması üçün kifayət etmirdi. Fransız tədqiqatçısı Ş.Rappoport hələ XIX əsrin sonlarında tarixin fəlsəfəsinə həsr olunmuş əsərində bildirirdi ki, “nə yunanlar, nə də romalılar tarixin fəlsəfəsinin nə olduğunu bilmirdilər” [8, s.59]. Ona görə ki, yunan təfəkküründə vahid bəşəriyyət anlayışı formalaşmamış vəziyyətdə olmuşdur. Məlumdur ki, yunanlar üçün yaşadıkları dünya özlərinin də daxil olduğu sivil toplumdən və onlardan keyfiyyətcə fərqlənən barbarlardan ibarət bir oykumena olmuşdur. Başqa sözlə, yunanlara görə, tarix yalnız onlara aid olan bir məsələdir və barbarlara aid deyildir. Biz isə yuxarıda göstərməyə çalışdıq ki, tarixin fəlsəfəsi məhz vahid götürülmüş bəşər tarixini öyrənən elm sahəsidir. Digər tərəfdən, antik mütəfəkkirlərin tarixlə bağlı yanlış mövqeyi onunla bağlı idi ki, onlar müxtəlif tipli cəmiyyətlərin (konkret olaraq dövlətlərin) bir-birini əvəzləməsi ideyasından çıxış edirdilər. Bu yanaşmada tarix bir növ təkrar olurdu, yəni ona inkişaf etmə xüsusiyyəti xas deyildi. Antik mütəfəkkirlər anlama bilmirdilər ki, köhnə dövlətin yerinə artıq keyfiyyətcə yeni siyasi sistem meydana gəlir. Bununla da onlar tarixi prosesə inkişaf prizmasından deyil, dövrləşmə prinsipindən yanaşırdılar.

Bu vəziyyət xristianlığın və İslamın yaranması ilə qismən dəyişdi. Belə ki, Orta əsrlərdə artıq tarixdə inkişaf prosesi yenilənmə xüsusiyyətini əldə edə bilmişdir. Belə ki, sosial sistemlərin yenisi ilə əvəz olunması ideyası artıq dairəvi (yəni təkrarlanma xüsusiyyəti ilə səciyyələnən yanaşma) deyil, düzxətli inkişaf istiqamətini ala bilmişdi. Lakin ümumbəşəri tarixi inkişaf mövqeyindən yanaşıldığı təqdirdə Orta əsrlər üçün də, yəni monoteist dinlərin ictimai həyata və insan təfəkkürünə mütləq şəkildə sahib olduğu dövrdə də antik dövrlə müqayisədə vahid bəşər tarixi ideyası haqqında baxışlar dəyişməz olaraq qalmışdır. Başqa sözlə, mahiyyəti baxımından Orta əsrlərdə tarixə və ictimai həyata olan münasibət antik dövrün baxışlarından elə də fərqlənməmişdir. Əgər yunanlar və ya romalılar üçün dünyanın mərkəzi yaşadıkları konkret məkan olmuşdursa (yerdə qalan isə periferiya, yəni yeganə sivilizasiyadan kənar qalan sosial sistemlər kimi an-

laşılmışdır), monoteist dinlərin daşıyıcıları üçün də dünya yenə də iki əsas hissədən – tək allahlılığı qəbul edən insanlardan və yerdə qalılardan təşkil olunmuşdur. Məsələ burasındadır ki, monoteist dinləri əks etdirən müqəddəs kitablarda dünyanın bütün insanların tək allahdan yaranması bildirilsə də, reallıqda, həm iudaizmdə, həm xristianlıqda, həm də İslamda dini inancından asılı olaraq insanlara eyni səviyyədə yanaşılmamışdır. Belə ki, kitaba, yəni tək allahlığa bağlı olan toplumlar digər sosial qruplardan, yəni monoteist dini sistemdən fərqli inanca sahib olan insan birliklərindən fərqli tutulmuşlar (ən azı İslamın yaranışı dövründə büt-pərəstlərə qarşı aparılan amansız mübarizə bunun bariz nümunəsi kimi göstərilə bilər. Eyni vəziyyət xristianlıqda da özünü açıq və qəddar şəkildə büruzə vermişdir). Başqa sözlə, Orta əsrlərdə həm Şərqdə, həm də Qərbdə, müxtəlif dini etiqada malik olan insan qrupları arasında kifayət dərəcədə kəskin fərq qoyulmuşdur ki, bu da vahid bəşər tarixi təsəvvürünün formalaşması üçün əngəl olmuşdur. Yalnız Yeni Dövr fəlsəfəsinin sonlarından başlayaraq (təqribən XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəlləri), etnoslara, xalqlara və ümumən mədəniyyətlərə qoyulan bu fərqli münasibət tədricən dəyişməyə başlamışdır.

Şübhəsiz ki, vahid bəşər tarixi təsəvvürlərinin formalaşmasında XVI-XVII əsrlərdə aparılan Böyük Coğrafi kəşflərin mühüm rolu olmuşdur. Avropa alimlərinin, konkret olaraq etnoqrafların dünyanın həm təbiəti, həm də sosial birliklərinin həyat təzi baxımından bir-birinə oxşamayan bölgələri haqqında əldə etdikləri yeni biliklər tədricən müxtəlif mədəniyyətə aid insanların da onlardan fərqlənmədiyi fikirlərini formalaşdırmağa imkan vermişdir. Xüsusən Cənubi və Şimali Amerika, Afrika və Avstraliya aborigenlərinin həyat təzi ilə ətraflı tanışlıq bəşər tarixinə yeni elmi dünyagörüşü prizmasından baxmağa imkan vermişdir. Lakin bu proses tədrici xarakter daşımış və XVII əsrdən etibarən rəşonalizmin və empirizmin inkişafı müstəvisində vahid bəşər tarixinin hərə-tərəfli öyrənilməsi istəyinə, bu prosesdə vahid qanunauyğunluq axtarışlarına, tarixin subyektivi və hərə-kətverici qüvvələrinin üzə çıxarılması işinə yol açmışdır.

Avropada cərəyan edən Reformasiya hərəkatı burjuaziyanın yaranmasına və kapitalist istehsal münasibətlərinin meydana gəlməsinə təkan verdi. Burada baş qaldıran sosial-siyasi münaqişələr feodal strukturların böhrana uğramasından xəbər verirdi. Cəmiyyət həyatında baş qaldıran ziddiyyətli proseslərin dərk edilməsi XVIII əsr mütəfəkkirlərini bəşər tarixinə yeni prizmadan nəzər yetirməyə sövq etdirdi. Onların məqsədi keçmiş öyrənməklə müasirləri olduğu ictimai-siyasi proseslərin həlli yollarını tapmaq idi. Bunun üçün isə tarixi təbiətşünaslıq elmlərinin prinsiplərinə uyğun bir şəkildə formalaşdırmaq tələb olunurdu. Bu prinsiplərdən ən əsası isə bütün hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələri ilə bağlı olması ideyası və ya determinizm idi. Başqa sözlə, Maarifçilik dövründə təbiətşünaslıq elmlərinə xas olan universalizm prinsipini tarix elminə tətbiq etməklə, onu elm səviyyəsinə qaldırılması məqsədi güdüldü. Maarifçilik dövrünün mütəfəkkirləri hesab edirdilər ki, tarixdə universal qanunların üzə çıxarılması dünya etnoqraflarının əldə etdikləri çox sayda məlumatları doğru analiz etməyə imkan verəcək və bununla da cəmiyyətin problemlərini zəkanın qanunlarına uyğun şəkildə həll etmək mümkün olacaqdır.

Ümumdünya tarixinin fəlsəfi analizini həyata keçirməyə cəhd edən ilk mütəfəkkirlərdən biri fransız maarifçisi Ş.Monteskye olmuşdur. Bu əslində tarixin fəlsəfəsinin formalaşması istiqamətində atılan ilk cəhd kimi dəyərləndirilə bilər, çünki Monteskyenin məqsədi cəmiyyətin təbii qanunlar üzərində qurulmuş ən düzgün idarəetmə formasını müəyyən etmək olmuşdur. Başqa sözlə, geniş etnoqrafik materiallara istinad edən Monteskye insanın hər yerdə eyni təbiətə malik olması prinsipindən çıxış edərək, ümumbəşəri tarixin dərk edilməsindən daha çox cəmiyyətin ideal idarə edilməsi formasını tapmağa çalışmışdır [9, s.118-119]. Bu işdə ən əsas amillərdən biri isə təbiətin, coğrafi mühitin xalqların həyat tərzinə göstərdiyi təsir ilə müəyyən edilirdi.

Fransız maarifçisi Volterin tarixi prosesə yanaşması isə Monteskyedən fərqli idi. O hesab edirdi ki, tarixi prosesi mümkün edən ən əsas amil insanların ideyalarıdır. Volter üçün tarixin fəlsəfi analizini aparmaqda əsas məqsəd

insan zəkasının yaradıcı gücünü üzə çıxarmaq olmuşdur. O, tarixdə tərəqqinin baş verməsini məhz insan zəkasının inkişafında görürdü. Eyni zamanda, həm Monteskye, həm də Volter tarixdə təbii qanunların hökm sürməsi ideyasından çıxış etmişlər. Onlar üçün təbiət qanunları ilə cəmiyyət qanunları arasında elə bir fərq qoyulmurdu, çünki hər ikisi səbəb-nəticə əlaqələri vasitəsilə dünyada baş verən prosesləri (həm təbii, həm də ictimai) izah etmək imkanına malik idi. Digər tərəfdən, bu proseslərin universal qanunlar vasitəsilə izah edilməsi, hələ ümumbəşəri tarixi prosesin öz qanunauyğunluğuna malik olması anlamına gəlmirdi. Tarixi prosesə universalizm prinsipindən (məsələn, insan zəkasının tərəqqisi prinsipi) yanaşma digər mədəniyyətlərin tarixinə avroposentrist yanaşmanı aradan qaldırmırdı. Eyni zamanda, hər iki mütəfəkkir dövrlərinin baxışlarına uyğun olaraq, insanın dəyişməz təbiəti prinsipindən çıxış edirdilər ki, bu da ümumdünyəvi tarixi prosesin adekvat dərk edilməsi üçün ən ciddi əngəl olaraq qalırdı. Çünki, əslində, əqli inkişafın yalnız Avropa xalqlarına xas olması ideyasına əsaslanırdı, başqa sözlə, avroposentrist yanaşmanı nəzərdə tuturdu. Başqa sözlə, vahid bəşər ruhunun eyni qanunlar əsasında inkişaf etməsi mövqeyindən çıxış edən o dövrün mütəfəkkirlərinə əslində mədəniyyətlərin müxtəlifliyi prizmasından yanaşılması keyfiyyəti xas deyildi, çünki digər xalqlara tərəqqidən kənar qalan subyektlər kimi baxılırdı [9, s.125].

Tarixi prosesin dərkinə vahid bəşər zəkasının inkişafı kontekstindən yanaşan ilk mütəfəkkir fransız maarifçi Ann Rober Tyurqo olmuşdur. Tyurqo hesab edirdi ki, tarixi prosesin subyektinə xalqlar, nə hökmdarlar, nə də ayrıca götürülmüş mədəniyyətlərdir – tarixin prosesin subyektinə vahid bəşəriyyətdir [9, s.132]. Tarixi prosesin hərəkətverici qüvvəsi, yəni ictimai tərəqqini təmin edən amil isə bəşəriyyətin vahid götürülmüş zəkasıdır. Tarixdə tərəqqini bəşəriyyətin vahid zəkasının inkişafı kontekstində əsaslandırılan ən işlənmiş konsepsiya isə şübhəsiz ki, J.A.Kondorseyə məxsusdur. Kondorsenin tarixin fəlsəfəsinə dair fikirləri “İnsan zəkasının tərəqqisinin tarixi mənzərəsinin eskizi” adlı əsərində qələmə alınmışdır [6].

Kondorse hesab etmişdir ki, dünya zəka üzərində qurulmuşdur və bu səbəbdən onun qanunlarını üzə çıxarmaqla tarixdə təsadüflərdən yaxa qurtarmaq mümkün olacaqdır [10, s.159-160]. Kondorseyə görə, zəkanın tərəqqisi tarixi xarakter daşıyır, çünki insan cəmiyyətinin inkişafının bir-birini əvəzləyən müəyyən tarixi dövrləri ilə müəyyənləşir. Kondorse cəmiyyətin tarixi inkişafında ardıcıl şəkildə təşəkkül tapan 9 mərhələni ayırd edir [bu mərhələlər barədə daha ətraflı bax: 9, s.138-145]. Qeyd etmək lazımdır ki, Tyürqonun və Kondorsinin ortaya qoyduqları tarixin fəlsəfəsində zəkanın tərəqqisi zamanda dəyişmə xüsusiyyətinə malik olub öz konkret ifadəsini tarixi mərhələlərin bir birini əvəzləməsində tapır. Bu mərhələlər özünəməxsusluğu ilə səciyyələnir, lakin eyni zamanda, onlardan hər biri cəmiyyətin hələ təkmil olmayan, zəif zəka səviyyəsindən daha təkmil və inkişaf etmiş zəka səviyyəsinə doğru istiqamətlənmiş hərəkət məntiqinə tabe olur.

İlk dəfə insan irqlərinin təbiətinin dəyişməzliyi prinsipindən deyil, mədəniyyətlərin müxtəlifliyi mövqeyindən irəli gələrək, tarixin fəlsəfəsini fərqli irqlərdən təşkil olunmuş vahid bəşəriyyət ideyası zəminində dərk etməyə çalışan alman maarifçisi İ.Herder olmuşdur. Bu o deməkdir ki, Herderin yaratdığı tarixin fəlsəfəsi özündən əvvəlki Avropa maarifçilərinin tartixi-fəlsəfi konsepsiyalarından mahiyyətə fərqlənir. Tam əsasla demək olar ki, tarixin fəlsəfəsi humanitar elmlərin ayrıca bir sahəsi kimi öz mahiyyətini, yəni vahid bəşər tarixinin fəlsəfi idrakı kimi başa düşülməsi ideyasını məhz İ.Herderin fikirlərində tapmışdır. Bu səbəbdən alman mütəfəkkirinin baxışlarına daha çox diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı.

Herderin baxışlarında bəşəriyyətin ümumdünyəvi tarixi mürəkkəbliyi ilə səciyyələnən, müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı asılılığı ilə xarakterizə olunan dinamik sistemdir. Bu sistem daxilində xaos və nizamın qüvvələri bir-birilə həm qarşılıqlı əlaqələrdə, həm də toqquşmalarda bulunmaqdadır [9, s. 178]. Dinamik sistem olan bəşər tarixini təşkil edən hissələrin özləri də mürəkkəb sistemlər kimi çıxış etməkdədirlər. Hissələr dedikdə burada bir-birindən fərqlənən mədəniyyətlər başa düşülür. Bu mürəkkəb hissələr nisbi müstəqilliyə

malik olub, öz inkişafı prosesində maksimum kamillik səviyyəsinə çatmağa can atırlar. Bu yolda hissələrin, yəni mədəniyyətlərin maraqları vahidin, yəni bəşəriyyətin maraqları ilə üst-üstə düşməyə bilir. Vahidin, yəni ümumiyyətinin bir sistem kimi sabit qalması onu təşkil edən hissələrin qarşılıqlı əlaqəsində harmoniyanın əldə edilməsi ilə təmin olunur. Bu qarşılıqlı əlaqədə əldə olunmuş sabitlik və nizam nisbi olub, hissələrdən birinin fərqli trayektoriya üzrə hərəkəti nəticəsində pozula bilər [9, s. 178]. Herderin yuxarıdakı baxışlarına nəzər yetirdikdə, burada faktiki olaraq cəmiyyətin inkişaf etməkdə olan vahid bir sistem kimi götürülməsi reallığı özünü açıq şəkildə büruzə verir (yəni O.Kont tərəfindən cəmiyyətin vahid sistem kimi götürülməsi ideyası burada aydın görünür).

Hissələrin, yəni xalqların, mədəniyyətlərin maraqlarının vahidin, yəni bəşəriyyətin ümumi maraqlarından fərqli olması ideyası avroposentrizmdən yaxa qurtarmaqla yanaşı, Maarifçilik dövründə formalaşmış “tərəqqinin pilləkəni” anlayışından da uzaq durmağa imkan verirdi. “Tərəqqinin pilləkəni” dedikdə tarixə prosesə elə bir yanaşma nəzərdə tutulmuşdur ki, bu zaman bəzi xalqlar sivil, inkişaf edə bilən, digərləri isə geridə qalan, tərəqqidən uzaq olanlar kimi qəbul edilmişlər [9, s.179]. Herderin yanaşmasında hər bir mədəniyyət özünəməxsus inkişaf yolu ilə səciyyələnir və bu rəngarənglik əslində vahidin, yəni bəşəriyyətin zənginliyini təmin edir, onun dinamik inkişafını mümkün edir. Məhz mədəniyyətlərin fərqliliyi və onların öz məqsədlərinə doğru irəliləməsi, potensialını reallaşdırması istəyi ümumilikdə vahidin tərəqqisini təmin edən əsas amilə, hərəkətverici qüvvəyə çevrilir. Göründüyü kimi, Herderin tarixi prosesə dair baxışları özündən sonra gələn filosofların (Hegel, “həyat fəlsəfəsi” məktəbinin nümayəndələri və digərləri) yaradıcılığı üçün ideya mənbəyi rolunu oynamışdır. Təsadüfi deyil ki, Kollinqvud Herderin yuxarıda adını qeyd etdiyimiz tarixin fəlsəfəsinə dair kitabı haqqında aşağıdakı müsbət fikirlərini söyləmişdir: “Herderin kitabında heyrətləndirəcək sayda yaradıcı və dəyərli ideyalar vardır. Onun kitabı bu istiqamətdə (yəni tarixin fəlsəfəsi – R.H.) yazılmış dərin fikirlərlə dolu, düşüncə üçün geniş imkanlar açan bir

əsərdir” [5, s.88]. Herderə görə, hər bir özünə-məxsus mədəniyyət ümumi inkişaf prosesində bərabər dəyər kəsb etsə də, onların təşkil etdiyi bəşər tarixi hissələrin ümumi cəmindən daha əhəmiyyətlidir, çünki nəticə olaraq məhz bu vahid sistem bəşəriyyətin ümumdünya tarixinin son məqsədini, yəni humanizmə istiqamət-lənmiş tərəqqisini özündə əks etdirir.

Nəticə

Beləliklə, tarixin fəlsəfəsinin bir huma-nitar elm sahəsi kimi formalaşması dinamika-sına nəzər yetirərək, hansı səbəbdən onun

məhz Maarifçilik dövründə meydana gəlməsi məsələsinə aydınlıq gətirmiş olduq. Eyni za-manda, ayırd etdik ki, “tarix” ilə “tarixin fələ-fəsi” və ya “tarixi proses” anlayışları arasında keyfiyyətə fərqli mahiyyət və məzmun özünü büruzə verməkdədir. Əgər tarix elmi hələ antik dövrdən etibarən formalaşmağa başlamışdırsa, tarixin fəlsəfəsinin bir elm sahəsi kimi meyda-na gəlməsi vahid bəşər tarixinin qəbul edilməsi və onun dərk edilməsi istəyi ilə mümkün ol-muşdur ki, bu da təqribən 250 illik bir dövrü əhatə edir.

Ədəbiyyat

1. Гаджиев Р.С. О содержании социокультурных систем // Вопросы философии, 2018. №11, с. 16-24.
2. Гердер. И. Г. Идеи к философии истории человечества. М.: Наука, 1977. 703 с.
3. Гобозов И.А. Введение в философию истории (2-ое изд.). М.: ТЕИС, 1999. 363 с.
- 4.Кареев Н. Основные вопросы философии истории. СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1897. 456 с.
5. Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография. М.: Наука, 1980. 486 с.
6. Кондорсе Ж. Эскиз картины прогресса человеческого разума. М.: Соцэкгис, 1936. 265 с.
7. Панарин А.С. Философия истории (учебное пособие). М.: Гардарики, 1999. 432 с.
8. Раппопорт Ш. Философия истории в ее главнейших течениях. СПб.: Типография Ю.Н. Эрлих, 1898. 180 с.
9. Сергейчик Е.М. Философия истории. СПб.: Лань, 2002. 608 с.
10. Хвостов В.М. Теория исторического процесса (курс лекций). М.: Москов1919. 390 с.

Rəyçi:

Qurbanov F.M. Fəlsəfə elmləri doktoru

Göndərilib:06.09.2023

Qəbul edilib:07.09.2023